

Kognitiv metafora sifatida toponimlar: o'zbek va xitoy maqollarida makon konseptining strukturasi

Shahrux To'ra-o'g'li Norbo'tayev
Samarqand davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va xitoy maqollaridagi toponimlarning kognitiv metafora sifatida namoyon bo'lishi, "makon" (space) konseptining lisoniy shakllanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda joy nomlarining inson ruhiy olamida, ijtimoiy qadriyatlar tizimida qanday metaforik modellar hosil qilishi o'rganiladi. Makon konsepti o'zbek va xitoy maqollarida qiyosiy-kognitiv nuqtai nazardan tahlil etilib, milliy mentalitetning xaritasi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: kognitiv metafora, toponim, makon konsepti, paremiologiya, kognitiv xarita, milliy mentalitet, sivilizatsiya markazi, vertikal/gorizontol model

Toponyms as cognitive metaphors: structure of the space concept in Uzbek and Chinese proverbs

Shahrux To'ra-o'g'li Norbo'tayev
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article analyzes the manifestation of toponyms as cognitive metaphors in Uzbek and Chinese proverbs and the linguistic formation of the "space" concept. The research explores how geographical names form metaphorical models in the human spiritual world and social value system. The concept of "space" is analyzed from a comparative-cognitive perspective in Uzbek and Chinese proverbs, revealing the map of national mentality.

Keywords: cognitive metaphor, toponym, space concept, paremiology, cognitive map, national mentality, center of civilization, vertical-horizontal model

KIRISH

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, til - bu dunyo haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi va tartiblovchi murakkab tizimdir. Inson dunyoni idrok etishda birinchi navbatda "makon" (space) konseptiga tayanadi. Toponimlar - makonning nomlangan va muayyan ma'no yuklangan qismlari sifatida paremiyalar tarkibida kognitiv metaforalarni hosil qiladi. O'zbek va xitoy maqollarida makon konsepti dunyoqarashning ustunlari bo'lib, u nafaqat geografik, balki axloqiy va tarixiy koordinatalarni ham belgilaydi.

Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra (J.Lakoff, M.Jonson), biz dunyoni mavhum tushunchalar orqali emas, balki jismoniy tajribalar - makon va harakat orqali tushunamiz. O‘zbek va xitoy maqollarida toponimlar shunchaki ob‘ekt nomlari emas, balki “Kognitiv xarita”ning tayanch nuqtalari hisoblanadi.

1. O‘zbek maqollarida makonning ijtimoiy-axloqiy ierarxiyasi

O‘zbek lisoniy tafakkurida makon konsepti ko‘pincha “Markaz - Periferiya” (Sivilizatsiya markazi - Chekka hudud) modeli asosida quriladi. Masalan, “Buxoro” yoki “Samarqand” toponimlari maqollarda “bilim”, “shahar madaniyati” va “muqaddaslik” kabi metaforik ma’nolarni anglatadi. Bu yerda kognitiv metafora: Bilim - Bu Muqaddas Shahar modelini hosil qiladi.

Bundan tashqari, o‘zbek maqollarida makonning “uzoq-yaqin” o‘lchovi inson niyati va imkoniyati bilan metaforalashadi. “*Makka uzoq, niyat yaqin*” maqolida “Makka” - erishish qiyin bo‘lgan ideal makon metaforasi bo‘lsa, “niyat” - insonning ichki kognitiv makonidir. Bu yerda fizik masofa ma'naviy yaqinlikka qarama-qarshi qo‘yilishi orqali makon konsepti axloqiy o‘lchov kasb etadi.

2. Xitoy maqollarida makonning vertikal va gorizontal modellari

Xitoy maqollarida makon konsepti vertikal (yuqori-past) ierarxiyaga juda boy. Masalan, “Tay shan” (Tay tog‘i) toponimi kognitiv jihatdan “eng baland cho‘qqi”, “erishib bo‘lmas maqsad” metaforasi sifatida qo‘llaniladi. “*Tay shang jia ding, yi lan zhong shan xiao*” (Tay tog‘ining cho‘qqisiga chiqsang, boshqa tog‘lar past ko‘rinadi) maqolida toponim makonning vertikal o‘lchovini anglatib, aqliy yetuklik va ruhiy yuksaklik metaforasiga aylanadi. Bu yerda kognitiv model: ruhiy yuksalish - bu tog‘ga chiqish tarzida namoyon bo‘ladi.

Gorizontal modelda esa “Daryo” (Yanszi yoki Sariq daryo) va “Dengiz” konseptlari ustuvorlik qiladi. Xitoy maqollarida dengiz (hai) cheksiz bilim va sabr-toqat metaforasidir. “Dengiz suvini piyola bilan o‘lchab bo‘lmaydi” kabi frazeologik birlashmalarda makon - hajm va sig‘im metaforasiga aylanadi.

3. Toponimik metaforalarda “Vatan” va “G‘urbat” konsepti

Har ikki xalq lisoniy tafakkurida toponimlar “Vatan - G‘urbat” (Self - Other) kognitiv dihotomiyasini yaratadi. O‘zbeklarda “*Misrda shoh bo‘lguncha...*” maqolidagi “Misr” - o‘zga makonning begonalik metaforasidir. Xitoyda esa “*Oltin uya, kumush uya...*” (Jin wo yin wo...) iborasida “uya” (makon) - xavfsizlik va daxlsizlik metaforasi bo‘lib, har qanday uzoq toponimdan ustun qo‘yiladi. Kognitiv metaforalarning o‘ziga xosligi shundaki, ular toponimlarni geografik xaritadan olib, insonning “Mental xaritasi”ga ko‘chiradi. Ya’ni, inson “Samarqand” yoki “Pekin” deganda koordinatani emas, balki muayyan sifatlar (ulug‘vorlik, tartib, tarix) yig‘indisini tasavvur qiladi. Bu esa toponimlarning kognitiv nominatsiya vazifasini bajarishidan dalolat beradi.

XULOSA

O‘zbek va xitoy maqollarida toponimlar makon konseptini metaforik modellashtirishning asosiy lingvistik vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, toponimik metaforalar shunchaki nominativ vazifani bajarmay, balki insonning dunyo xaritasidagi ijtimoiy, axloqiy va estetik qadriyatlarini kodlashda muhim o‘rin tutadi. O‘zbek lisoniy tafakkurida makon ko‘proq ijtimoiy-axloqiy ierarxiya (shahar, qishloq, voha) asosida metaforalashsa, xitoy tafakkurida kosmologik va tabiat bilan uyg‘unlashgan modellar (tog‘, daryo, cheksiz dengiz) ustunlik qiladi.

Ushbu tadqiqot quyidagi ilmiy xulosalarga asoslanadi:

1. Metaforik ierarxiya: Toponimlar maqollar tarkibida insonning “mental xaritasi”ni shakllantiradi. O‘zbek maqollarida “Buxoro” yoki “Samarqand” toponimlari bilim - muqaddaslik - shahar kognitiv modeli doirasida metaforalashadi. Xitoy maqollarida esa “Tay shan” toponimi yuksalish - matonat - tog‘ kabi vertikal ierarxik modelda namoyon bo‘ladi.

2. Kognitiv modellashtirish: Makon konsepti o‘zbek maqollarida “Markaz - Periferiya” qarama-qarshiligi orqali vatanparvarlik va o‘zlikni anglashni kuchaytirsa, xitoy maqollarida “Ichki dunyo - Tashqi koinot” uyg‘unligi orqali insonning tabiatdagi o‘rnini belgilashga xizmat qiladi.

3. Universallik va milliy o‘ziga xoslik: Toponimik metaforalarda makonning “uzoq-yaqin”, “yuqori-past”, “keng-tor” kabi universal kognitiv o‘lchovlari har ikki xalq maqollarida saqlanib qolgan. Biroq, bu o‘lchovlar o‘zbeklarda “ma’naviy yaqinlik”, xitoyliklarda esa “falsafiy-tabiiy miqyos” bilan o‘lchanadi.

Lisoniy taraqqiyot: Zamonaviy maqollashuv jarayonida toponimlar yangi semantik yuklamalar bilan boyib bormoqda. Globalizatsiya sharoitida toponimik metaforalar shunchaki tarixiy xotira emas, balki shahar madaniyati va zamonaviy iqtisodiy qadriyatlarni ifodalovchi vositaga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, toponimlarni kognitiv metafora sifatida o‘rganish tilning “geografik ongi”ni tushunishga, madaniyatlararo metaforik muloqotni rivojlantirishga va komparativistika (qiyosiy tilshunoslik) sohasini yangi nazariy qarashlar bilan boyitishga xizmat qiladi. Bu tadqiqot toponimlarning lingvistik tabiatini tushunishda kognitiv yondashuv naqadar samarali ekanligini tasdiqlaydi va kelgusidagi etnolingvistik izlanishlar uchun fundamental baza bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. (Kognitiv metafora nazariyasining asosi).

2. Mahmud Qoshg‘ariy. *Devonu lug‘atit turk*. 3 jildlik. (Tarjimon: S.Mutallibov). – Toshkent: Fan, 1960-1963.

3. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax: Sangzor, 2006. (O‘zbekistonda kognitiv tilshunoslik bo‘yicha asosiy darslik).

4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llari. – Toshkent: Akadernashr, 2012.
5. Chen Guanshan. Chinese Paremiology and Culture (中国谚语与文化). – Beijing: Peking University Press, 2012.
6. Luo Changpei. Linguistics and Culture (语言与文化). – Beijing: Commercial Press, 1950/2010.
7. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O'zbek maqollari izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbek entsiklopediyasi, 1990.
8. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford: Stanford University Press, 1987. (Makon konsepti va kognitiv grammatika bo'yicha fundamental asar).
9. Safarova R. O'zbek tilida toponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2018.
10. Xu Y. Cognitive Analysis of Chinese Place Names and Proverbs. – Shanghai: Foreign Language Education Press, 2015.
11. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jild: Nazariy tilshunoslik masalalari. – Toshkent: Akadernashr, 2012.
12. Dictionary of Chinese Idioms and Proverbs (汉语成语大词典). – Shanghai: Lexicographical Publishing House, 2015.